

عملیات مسلم بن عقیل در محور سومار

علیرضا لطف‌آ... زادگان*

	<p>پس از توقف عملیات رمضان در شرق بصره، با توجه به استحکامات قوی عراق در مناطق مرزی خوزستان و نبود راه کار عملیاتی مطمئن برای پیروزی در آن منطقه، نیروهای خودی برای تحت فشار قرار دادن حاکمان عراق و آزادسازی بخش‌هایی از سرزمین‌های اشغالی، عملیاتی را با عنوان "مسلم بن عقیل" طرح‌ریزی کردند تا ضمن تفوق تبلیغاتی و سیاسی بر عراق، ابتکار عملیاتی را نیز به دست آورند. براساس طرح، مقرر شد این عملیات در استان کرمانشاه و در منطقه‌ی عمومی سومار (بین دو شهر مرزی نفت شهر و مهران) و در مقابل شهر مرزی عراق اجرا شود. در صورت پیروزی این عملیات ارتفاعات مرزی واقع میان سلمان کشته و گیسکه به طول ۲۲ کیلومتر، آزاد می‌شد و منطقه‌ی که ارتفاعات "سان واپا" و ارتفاعات ۳۲۸-۳۶۳ "کهنه ریگ" "کومه شریف"، "دوله شریف" و پاسگاه میان تنگ را در بر می‌گرفت و همچنین شهر مندلی عراق که در ۱۲ کیلومتری ارتفاعات مرزی واقع است؛ زیر دید و تیر نیروهای خودی قرار می‌گرفت.^(۱)</p>				
	<p>واژگان کلیدی: عملیات مسلم بن عقیل، سومار، کرمانشاه، مندلی</p>				

مقدمه

موقعیت عمومی منطقه

منطقه‌ی عملیاتی مسلم بن عقیل - که شهر سومار عقبه‌ی آن محسوب می‌شد - با یک جاده‌ی آسفالت از ایلام به سومار و پاسگاه میان تنگ و پس از ارتفاعات مرزی به شهر مندلی عراق ختم می‌شود. در شمال این منطقه نفت شهر و در جنوب آن ارتفاعات میمک قرار دارد.

پیشینه نظامی منطقه

عراق در ابتدای هجوم سراسری خود به ایران در شهریور ۱۳۵۹، با بهره‌گیری از جاده‌ی مندلی - سومار ارتفاعات سرکوب مرزی را تصرف کرده و بر دشت سومار مسلط شده بود، اما پس از اجرای عملیات گسترده‌ی بیت‌المقدس و آزادسازی خرمشهر، عراق در تیرماه ۱۳۶۱، در یک اقدام تبلیغاتی از بخشی از

* راوی و پژوهش‌گر مرکز اسناد و تحقیقات دفاع مقدس

کشور، اجرای عملیات نیمه گسترده و محدود در دستور کار قرار گرفت.

این امر علاوه بر حفظ آمادگی و برتری نظامی نیروهای خودی موجب فرسایش سازمان رزم دشمن و جلوگیری از ترمیم و بازسازی آن، ایجاد اختلال در افکار و تصمیم‌گیری‌های مسئولان نظامی عراق، تحمیل تلفات به نیروهای دشمن و تجزیه‌ی قوای عراقی و ... می‌شد.^(۴)

سازمان رزم

عملیات مسلم بن عقیل با طراحی و فرماندهی مشترک ارتش و سپاه اجرا شد، نیروهای عمل‌کننده‌ی مأمور در این عملیات عبارت بودند از:

- سپاه پاسداران: تیپ ۲۷ حضرت رسول (ص) با ۱۰ گردان رزمی، یک گردان توپخانه و یک گردان تخریب؛ تیپ ۳۱ عاشورا با ۸ گردان رزمی و یک گروهان تخریب؛ تیپ ۲۱ امام رضا(ع) با ۵ گردان رزمی و یک گروهان تانک؛ تیپ ۱۸ الغدیر با ۴ گردان رزمی.
- ارتش: تیپ ۴ از لشکر ۸۱ زرهی کرمانشاه با ۳ گردان رزمی و یک گردان زرهی؛ تیپ مستقل ۵۵ هوابرد شیراز با ۴ گردان رزمی و یک گردان توپخانه.^(۵)

نیروهای عراقی حاضر در منطقه نیز متشکل از ۵ تیپ و ۵ گردان بودند که همگی تحت امر سپاه دوم ارتش عراق قرار داشتند.^(۶)

شرح عملیات

عملیات قرار بود از اولین دقایق بامداد ۹ مهر ۱۳۶۱ شروع شود، اما به دلیل مشکلاتی - از جمله گم شدن و دیر رسیدن برخی نیروها - در ساعت ۴۵ دقیقه بامداد آغاز شد.^(۷)

در منطقه‌ی شمالی (جناح راست)، تیپ ۳۱ عاشورا و تیپ ۴ لشکر ۸۱ زرهی باختران که در

این مناطق - که برخی از آن‌ها فاقد ارزش نظامی بودند - عقب‌نشینی کرد و در برخی مناطق نیز نیروهایش را تنها از دشت‌ها و زمین‌های هموار خارج کرد و ارتفاعات مسلط و سرکوب را همچنان در اختیار خود نگاه داشت. ارتفاعات مرزی منطقه‌ی سومار یکی از این ارتفاعات بود که نیروهای عراق با استقرار در ارتفاعات مرزی، کاملاً بر سومار، قصرشیرین و نفت شهر تسلط داشتند و در نتیجه ارتباط شمال به جنوب نیروهای خودی از این منطقه با مشکلاتی توأم بود.^(۸)

ملاحظات تاکتیکی

برای اجرای عملیات مسلم بن عقیل، ملاحظات تاکتیکی‌ی بدین شرح مد نظر فرماندهی عملیات قرار داشت:

۱. گشودن جبهه‌ی جدید در منطقه‌ی میانی.
۲. از بین بردن تمرکز نیروهای دشمن در جنوب.
۳. از بین بردن تسلط دید و تیر دشمن بر منطقه‌ی سومار
۴. تسلط دید و تیر نیروهای

خودی بر شهر مندلی و تهدید شهر بغداد.^(۹) در حقیقت مسئولان تصمیم‌گیر در جنگ پس از بررسی دلایل ناکامی عملیات رمضان به این نتیجه رسیدند که با توجه به تصمیم عراق مبنی بر اتخاذ استراتژی دفاع مطلق، ادامه‌ی جنگ مستلزم فراهم شدن همه‌ی مقدمات لازم برای اجرای عملیات، افزایش توان مهندسی و گسترش سازمان رزم و در مجموع ایجاد وضعیت جدیدی است. بنابراین برای فراهم کردن وضعیت دلخواه در عرصه‌ی نبرد و با توجه به تأکید امام خمینی بر ضرورت حضور نیرو در جبهه‌ها و ادامه‌ی جنگ به عنوان مسئله‌ی اصلی

پس از توقف عملیات رمضان نیروهای خودی برای تحت فشار قرار دادن حاکمان عراق و آزادسازی بخش‌هایی از سرزمین‌های اشغالی، عملیاتی را با عنوان مسلم بن عقیل طرح‌ریزی کردند

فعالیت گسترده‌ی توپ‌خانه‌ی دشمن که از نخستین دقایق عملیات آغاز و تا پایان روز ادامه داشت به دلیل ناهماهنگی کار ساز نبود، حتی در برخی مناطق نیروهای عراقی و محل استقرار آنان هدف گلوله‌های توپ‌های ارتش عراق قرار گرفت و تلفات و خسارت‌هایی را به آنان وارد کرد.^(۱۳)

در مرحله‌ی اول عملیات، در مجموع حدود ۱۳۰ کیلومتر مربع از اراضی کشورمان، که بیش از ۲ سال در اشغال نیروهای عراقی بود، آزاد شد و شهر مندلی در تیررس توپ‌خانه‌های خودی قرار گرفت. همچنین ده‌ها تانک و نفر بر عراقی منهدم و

تعدادی تانک و نفر بر و انواع سلاح‌ها و مهمات به غنیمت نیروی‌های خودی در آمد. در این مرحله از عملیات ۶۰۰ تن از نیروهای دشمن کشته یا زخمی و ۴۰ تن نیز اسیر شدند.^(۱۴)

با توجه به اهمیت نظامی و سیاسی این عملیات، صدام حسین با حضور در یکی از قرارگاه‌های عملیاتی ارتش عراق در این منطقه خطاب به فرماندهان عملیاتی گفت:

«آبرو و حیثت عراق به خطر افتاده است، شما به هر نحوی که است باید ارتفاعات و مواضع از دست رفته را به دست آورید.»

وی افزود: «اگر لازم باشد تمام ارتش را به پشتیبانی شما می‌آورم و حتی اگر تمام آن‌ها کشته

محور وارد عمل شده بودند، توانستند در مدت یک ساعت و نیم ارتفاع سلمان کشته و تپه‌ی ۳۲۰ واقع در سان‌واپا را تصرف کنند.^(۸)

در محور میانی، که به دلیل استحکامات فراوان دشمن* در این منطقه، برای تیپ ۲۷ حضرت رسول^(ص) و تیپ مستقل ۵۵ هوابرد شیراز نبرد سنگین و دشواری پیش‌بینی می‌شد، نیروهای خودی توانستند ارتفاع گیسکه را آزاد کنند، پس از آن مواضع دیگر دشمن در قلعه مین، قلعه جوق، منطقه‌ی سلمان کشته، اروالین و تنگه‌ی میان تنگ - که جاده‌ی سومار به مندلی و بغداد از میان آن می‌گذرد- نیز به تصرف این نیروها در آمد. البته در میان تنگ برخی مواضع دشمن، از جمله یک پاسگاه در دوله شریف و پاسگاه ایرانی کومه سنگ به دلیل آماده باش نیروهای دشمن از ساعت‌ها قبل، در دست نیروهای عراقی باقی ماند.^(۹)

در جنوب منطقه (جناح چپ) نیز، نیروهای تیپ ۲۱ امام رضا^(ع) با تحمل کم‌ترین تلفاتی توانستند محورهای سیدک و دروازه را به تصرف خود در آورند.^(۱۰)

با روشن شدن هوا، دشمن که تا حدودی توان خود را باز یافته بود، در شمالی‌ترین بخش منطقه‌ی عملیات، ارتفاع مهم سلمان کشته را بار دیگر اشغال کرد.^(۱۱)

در ادامه‌ی فعالیت نیروهای خودی در طول روز، نیروهای لشکر ۳۱ عاشورا در محور شمالی عملیات با احداث خاکریز توانستند از فشار بیش‌تر دشمن جلوگیری کنند. در این حال ابری بودن هوا، فعالیت هوایی و دیدبانی توپ‌خانه‌های دشمن را به حداقل رسانده بود و این امر به تثبیت موقعیت نیروهای خودی کمک فراوانی می‌کرد.^(۱۲)

* دشمن در این منطقه ۵۰ ردیف مین کاشته بود و همچنین چندین ردیف سیم خاردار به طور سراسری در طول خط کشیده بود و در معابر گالن‌های مواد منفجره حاوی نیتروگلیسرین، تی‌ان‌تی، نفت و روغن که از راه دور منفجر می‌شد کار گذاشته بود و در انتهای همه‌ی معابر تیربار مستقر کرده بود. منبع: سند شماره ۶۷ مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ: گزارش راوی قرارگاه ظفر، عملیات مسلم بن عقیل، راوی: امیر رزاق‌زاده، ۱۳۶۱/۸/۲۱، صص ۴۹ و ۴۸؛ و- سند شماره ۷۱ مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ: گزارش راوی تیپ ۲۷ حضرت رسول^(ص)، عملیات مسلم بن عقیل، راویان: ایزدی، الماس‌خاله و شهرابی، ۱۳۶۱/۸/۲۴، صص ۱۳؛ و- سند شماره ۳۲۰۸۷. مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ، گزارش عملیات مسلم بن عقیل، از شند قرارگاه کربلا (سپاه) به اطلاعات عملیات قرارگاه کربلا (سپاه)، ۱۳۶۱/۷/۱۴، صص ۲ و ۱.

نیروهای عراقی با استقرار در ارتفاعات مرزی، بر مناطق سومار، قصر شیرین و نفت شهر تسلط داشتند و در نتیجه ارتباط شمال به جنوب نیروهای خودی از این منطقه با مشکلاتی توأم بود

مندلی - سومار تسلط دید و تیر داشت، تصرف کنند. بدین ترتیب راه تدارکاتی نیروهای خودی از عمق به جبهه‌ی مقدم در این منطقه باز شد. البته قرار بود عملیات دیگری هم برای تصرف پاسگاه عراقی کومه شریف در شمال دوله شریف، اجرا شود، اما به دلیل تأخیر در آماده شدن نیروهای عمل‌کننده و روشن شدن هوا، اجرای عملیات متوقف شد.^(۱۸)

صدام حسین از یک روز قبل از عملیات با حضور در منطقه، شخصاً بر عملیات نظارت داشت. مسئولان عراقی بر خلاف گذشته - که حضور صدام حسین در مناطق عملیاتی را آشکار نمی‌کردند - این بار علناً از حضور وی در منطقه‌ی مندلی خبر دادند. این اقدام از یک سو موجب تحریک افکار عمومی عراق به ویژه نظامیان برای حفظ منطقه شد و از سوی دیگر پیام غیر مستقیمی به مردم منطقه‌ی مندلی بود مبنی بر پشتیبانی دولت و شخص رئیس‌جمهور از آن‌ها و پی‌گیری عملیات برای حفظ این منطقه. به گزارش خبرگزاری فرانسه، صدام حسین هنگام عبور از خیابان‌های مندلی مورد استقبال مردم قرار گرفته* و چندین بار برای اطلاع از اوضاع ساکنان این شهر، توقف کرده است.^(۱۹)

در روز سوم عملیات (۱۱ مهر ۱۳۶۱)، ۲ گردان از نیروهای لشکر ۳۱ عاشورا با دستور فرماندهی عملیات بار دیگر مأمور اجرای عملیات روی ارتفاع سلمان‌کشته شدند. با وجود پیروزی‌های نسبی‌یی که به سختی و پس از حدود ۱۰ ساعت نبرد سنگین - و در برخی نقاط با درگیری تن‌به‌تن حاصل شد، نیروهای خودی نتوانستند همه‌ی اهداف مورد نظر را تصرف کنند و حتی بخش‌هایی را که تصرف کرده بودند به ناچار رها کردند و به عقب آمدند. امیر رزاق زاده و تقی رضوانی راویان قرارگاه فرماندهی و لشکر ۳۱ عاشورا، دلایل ناکامی در دستیابی به اهداف این عملیات را چنین بر شمرده‌اند:

شوند باید مندلی را حفظ کنید و مواضع از دست رفته را باز پس بگیرید.^(۱۵)

روز دوم (۱۰ مهر ۱۳۶۱)، عملیات به منظور تکمیل و تثبیت اهداف به دست آمده در بخش شمالی منطقه‌ی عملیاتی ادامه یافت.

استقرار نیروهای دشمن در ارتفاعات بین سان‌واپا و سلمان‌کشته (کرم‌ژبله) موجب تسلط دید و تیر آن‌ها بر نیروهای خودی شده بود، در نتیجه فرماندهی عملیات برای حل این مشکل تیپ ۳۱ عاشورا را مأمور اجرای عملیاتی برای تصرف ارتفاع کرم‌ژبله کرد.

نیروهای این تیپ متشکل از ۴۰ تکاور و ۱۰ آرپی‌جی‌زن، در اولین ساعات روز، عملیات خود را آغاز کردند و پس از یک درگیری ۶ ساعته موفق به تصرف این ارتفاع شدند.

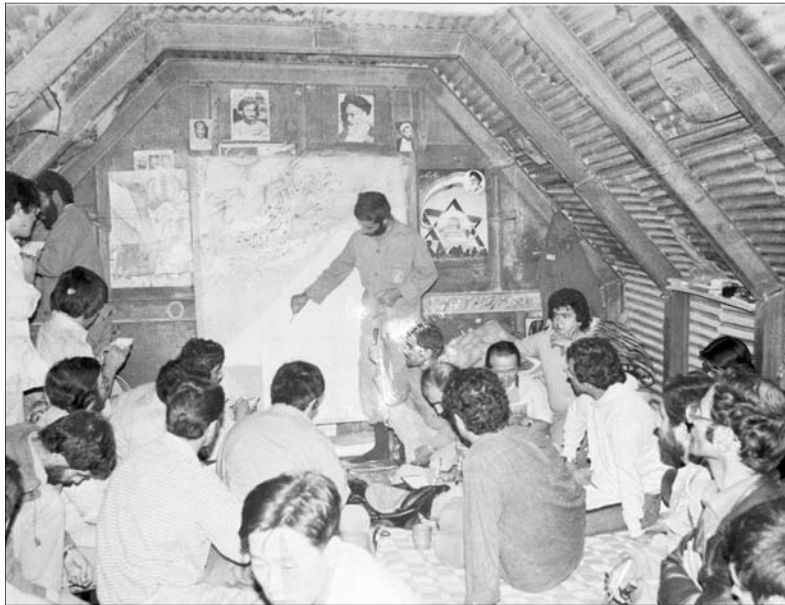
در این عملیات چندین تانک و نفربر و مقداری از مهمات عراقی‌ها منهدم یا به غنیمت گرفته شد.^(۱۶) همچنین ۷۱ تن از نیروهای دشمن کشته یا زخمی شدند. نیروهای خودی در عملیات دیگری توانستند ارتفاع سلمان‌کشته را که روز گذشته تصرف و سپس از دست داده بودند، دوباره تصرف کنند، اما با توجه به

موقعیت حساس و مهم این ارتفاع، نیروهای عراقی با بهره‌گیری از ۴ گردان و با وجود تحمل تلفات بسیار - از جمله انهدام ۷۰٪ یک گردان (گردان ۴۱۸ از لشکر ۷) - ارتفاع سلمان‌کشته را باز پس گرفتند.^(۱۷)

در منطقه‌ی میانی نیز واحدهایی از تیپ ۲۷ حضرت رسول^(ص) توانستند پاسگاه مرزی و دوله‌شریف در خاک عراق را که بر جاده‌ی آسفالته‌ی

فعالیت گسترده‌ی توپ‌خانه‌ی دشمن به دلیل ناهماهنگی کارساز نبود، حتی در برخی مناطق نیروهای عراقی و محل استقرار آنان هدف گلوله توپ‌های ارتش عراق قرار گرفت

* با وجود حفاظت بسیاری که از صدام حسین می‌شد، حضور وی در این منطقه که در تیررس نیروهای ایرانی قرار داشت، بیانگر این است که مسئولان نظامی عراق و حتی شخص صدام حسین، اطمینان داشتند که ایران شهر مندلی را هدف گلوله‌های توپ قرار نمی‌دهد

شهید حاج محمدابراهیم همت در حال تشریح عملیات مسلم ابن عقیل^(ع) به خبرنگاران - مهرماه ۱۳۶۱

دیر رسیدن گردان‌های عمل‌کننده به منطقه‌ی مورد نظر و در نتیجه به روز کشیده شدن عملیات؛ ضعف عناصر اطلاعاتی؛ کمبود مهمات؛ نبود هماهنگی‌های لازم؛ موقعیت برتر دشمن؛ تمرکز آتش دشمن و پشتیبانی نکردن توپخانه و...^(۲۰) در این روز همچنین نیروهای دشمن در محور میانی برای باز پس‌گیری سان‌واپا تا قلعه جوق پاتک سنگینی را انجام دادند و حتی

و درگیری میان دو طرف با پرتاب نارنجک ادامه داشت، اما سرانجام، مقاومت نیروهای تیپ ۳۱ عاشورا و نیروهای تیپ ۴ لشکر ۸۱ زرهی، دشمن را ناچار به عقب‌نشینی کرد.^(۲۲) در این محور نیز تلفات سنگینی به نیروهای دشمن وارد شد.

نیروی هوایی عراق نیز در این روز فعالیت گسترده‌ی داشت و بارها مناطق خودی را بمباران کرد که بر اثر آن ۲۳ تن از افراد خودی شهید و بیش از ۳۲ تن نیز زخمی شدند.^(۲۳)

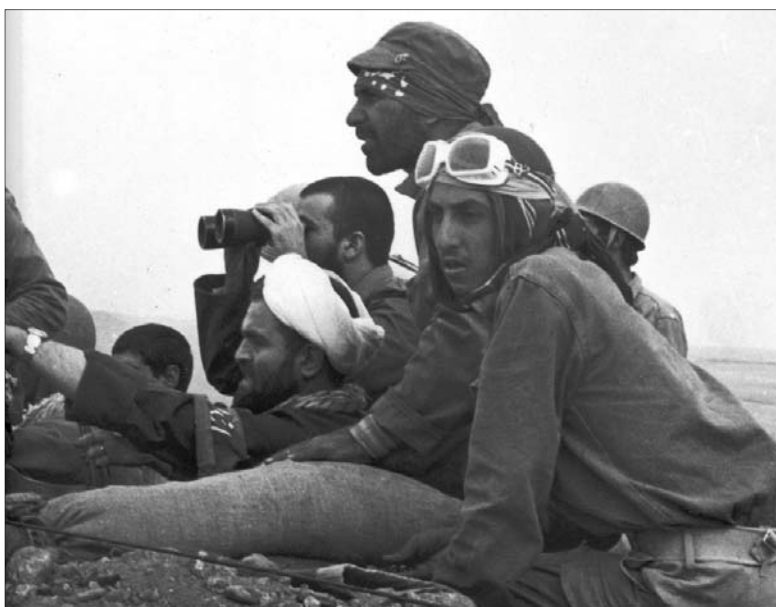
در روز ششم عملیات (۱۴ مهر ۱۳۶۱)، نیروهای تیپ ۲۷ حضرت رسول^(ص) با اجرای عملیاتی در محور میانی برای تکمیل مواضع به دست آمده، توانستند پاسگاه استراتژیک میان‌تنگ در محور سان‌واپا را به تصرف خود در آورند. در پی این پیروزی ارتش عراق به فرماندهی صدام حسین اقدام به اجرای پاتک‌های متعدد و سنگینی کرد که با وجود بهره‌گیری از تعداد فراوانی نیرو و پشتیبانی آتش توپ‌ها و نیروی هوایی، به دلیل هوشیاری و

تانک‌هایشان را تا نزدیکی سنگر خودی پیش آوردند، اما مقاومت دلیرانه و سرسختانه‌ی گردان میثم (از لشکر ۲۷ حضرت رسول^(ص) نیروهای عراقی را وادار به عقب‌نشینی کرد.^(۲۱)

در روز چهارم عملیات (۱۲ مهر ۱۳۶۰)، نیروهای عراقی با حضور صدام حسین در قرارگاه فرماندهی به منظور باز پس‌گیری بخش میانی سلسه ارتفاعات مشرف بر مندلی و جاده‌ی آسفالت و توسعه‌ی آن بر جناحین، روی ارتفاعات کهنه‌ریگ و امتداد جنوبی آن (سمت چپ و راست میان‌تنگ) به مواضع نیروهای خودی هجوم آوردند.

در محور راست میان‌تنگ نیروهای خودی در برابر فشارهای سنگین دشمن مقاومت کردند، حتی در برخی معابر توانستند عراقی‌ها را دور بزنند و عده‌ی از آنان را اسیر کنند. در این درگیری‌ها ده‌ها تن از افراد دشمن کشته یا زخمی شدند.

در سمت چپ نیز، نیروهای عراقی در برخی مناطق تا داخل مواضع خودی نفوذ کرده بودند

— رزمندگان در ارتفاعات سارات، منطقه عملیاتی مسلم ابن عقیل^(۲۷) - ۱۰ مهر ۱۳۶۱

مقاومت نیروهای خودی به شکست انجامید و در نتیجه دشمن با تحمل تلفات فراوان مجبور به ترک منطقه‌ی عملیات شد.^(۲۴)

پس از پیروزی رزمندگان اسلام در این عملیات و در تماس با ستاد فرماندهی کل عراق در اطلاعیه‌ی با معکوس جلوه دادن واقعیت، مدعی شد که نیروهای عراقی مانع پیش‌روی نیروهای ایرانی که قصد تصرف شهر مندلی را داشتند، شده‌اند.^(۲۵)

پس‌گیری ارتفاع ۴۰۲ و سان‌واپا و میان‌تنگ حملاتی را ترتیب دادند که همگی به شکست انجامید و در نتیجه آن‌ها با دادن تلفات بسیار، مجبور به عقب نشینی شدند.^(۲۸)

نتایج کلی عملیات

در عملیات مسلم بن عقیل علاوه بر آزادسازی ۱۵۰ کیلومتر مربع از مناطق مرزی و سرکوب که از اوایل جنگ در اشغال نیروهای عراقی بود،^(۲۹) حدود ۳۰ کیلومتر مربع از خاک عراق نیز در محور میانی (کومه‌شریف و دوله‌شریف) به تصرف نیروهای خودی در آمد. همچنین دشت سومار تأمین شد و نیروهای خودی بر شهر مندلی، تسلط دید و تیر پیدا کردند. از نیروهای عراقی نیز حدود ۱۰۰۰ نفر کشته یا زخمی و ۳۴ تن اسیر شدند. در این عملیات همچنین ۲۵ تانک و نفربر، ۳ قبضه توپ، ۳ خودرو مهندسی و ۲۰ خودرو نظامی دشمن منهدم و ۶ تانک و نفربر، ۱۵ قبضه توپ و ۳ خودرو نظامی نیز به غنیمت گرفته شد.^(۳۰)

صدام حسین پس از ۳ روز حضور در منطقه‌ی عملیاتی، با درک واقعیت‌های صحنه‌ی نبرد و ناامیدی از توان نیروهای عراقی در باز‌گیری مناطق از دست داده، به بغداد بازگشت.^(۲۶)

در هفتمین روز عملیات (۱۵ مهر ۱۳۶۱)، ابراهیم همت فرمانده قرارگاه ظفر، در تشریح و تحلیل وضعیت فعلی عملیات اعلام کرد که دشمن از باز‌گیری تنگه‌ی سان‌واپا، میان‌تنگ، قلعه‌جوق، قلعه‌مین و واروالین کاملاً ناامید شده است، اما امکان دارد تصرف مجدد ارتفاع گسیکه (در جنوب غربی میان‌تنگ) را همچنان در دستور کار داشته باشد.^(۳۱)

در ادامه‌ی عملیات نیروهای خودی از روزهای ۱۶ و ۱۷ مهر، در چندین نقطه به نیروهای عراقی که به طور پراکنده در دامنه‌ی ارتفاعات گسیکه، کهنه‌ریگ، میان‌تنگ و سان‌واپا حضور داشتند، حمله و تلفات سنگینی را بر آنان وارد کردند. رزمندگان اسلام همچنین توانستند با پیش‌روی در محور سان‌واپا این منطقه را به طور کامل تصرف کنند.^(۳۲)

نیروهای عراقی نیز در ۱۹ و ۲۰ مهر، برای باز

هوشیاری و غافل‌گیری دشمن

وضعیت عمومی منطقه‌ی عملیاتی و استقرار نیروهای عراقی در ارتفاع سرکوب و حضور دیدبان‌ها در ارتفاعات متعدد، امکان مشاهده‌ی فعالیت‌های خودی را برای عراقی‌ها فراهم کرده بود. علاوه بر این، پناهنده شدن یکی از عشایر محلی به عراق که با نیروهای اطلاعات و شناسایی هم‌کاری می‌کرد،^(۳۱) موجب شده بود عراق از محل تک نیروهای خودی آگاهی یابد.

امیر رزاق‌زاده راوی قرارگاه ظفر، یک روز قبل از شروع عملیات درباره‌ی اقدامات هوشیارانه‌ی دشمن نوشته است:

حساسیت دشمن نسبت به منطقه افزایش یافته، بازدید نیروهای عراقی از میداین مین زیاد شده و دشمن پست‌های نگهداری بیش‌تری احداث کرده، به طور مداوم به ثبت تیر (توپ‌خانه) می‌پردازد، میزان دیدبانی در سطح منطقه را بالا برده و گروه‌های گشتی خود را نیز در سطح منطقه افزایش داده است.^(۳۲)

بنابراین واضح بود که دشمن از نظر "مکان" اجرای عملیات هیچ‌گونه غافل‌گیری نداشت، اما قرائنی که بعد از عملیات به دست آمد، مشخص کرد که نیروهای عراقی از نظر "زمان" اجرای عملیات غافل‌گیر شده بودند. مهم‌ترین دلیل این غافل‌گیری، وضعیت جوی نامساعد هنگام آماده شدن رزمندگان و اجرای عملیات بود، در واقع دشمن احتمال نمی‌داد که نیروهای خودی در چنین وضعیت آب و هوایی اقدام به اجرای تک‌کنند. راوی قرارگاه ظفر درباره‌ی وضعیت جوی که موجب غافل‌گیری دشمن و همچنین تسهیل فعالیت نیروهای خودی در ساعات قبل از شروع حمله شد، نوشته است:

بعد از ظهر [روز قبل از عملیات] با توجه به وجود ابری که از روز قبل در آسمان بود، هوا طوفانی شد و باد تندی شروع به وزیدن کرد، وزش باد باعث شد تا گرد و غبار غلیظی سطح منطقه را [پوشاند] و همچون پرده‌ی مانع از دید دشمن در

سراسر منطقه [شود]. بعد از پایان باد و طوفان هوا کم‌کم تاریک شد. تا این لحظه و در هنگام وقوع باد و طوفان شدید، نیروها تردد و رفت و آمد خودشان را به پایان رسانده و در محل‌های مورد نظر مستقر شدند. با تاریکی، به تدریج هوا صاف شد.

در این زمان نیروها می‌بایست خود را به نقاط رهایی اولیه برسانند. فاصله‌ی بین محل جایگزینی و نقطه‌ی رهایی اولیه، در اکثر محورها، از کوه‌ها و شیارهای پرپیچ و خم تشکیل شده بود و احتمال گم کردن راه می‌رفت که مه و غبار غلیظ بر طرف شد و نیروها با استفاده از نور ماه (روز سیزدهم بود و

ماه تقریباً در حالت بدر قرار داشت) به ادامه‌ی عبور از شیارها پرداختند. پس از این که نیروها به دشت صاف رسیدند و دشمن امکان دید داشت، بار دیگر قطرات باران شروع به باریدن کرد که هم از خستگی و تشنگی و به خواب رفتگی نیروها جلوگیری می‌کرد و هم باعث شد تا دیدبان‌های دشمن اجباراً به سنگرها پناه ببرند. علاوه بر آن بار دیگر ابر ضخیمی ماه را پوشش داد و

نیروهای خودی با استفاده از تاریکی هوا باقی مانده‌ی راه تا مواضع دشمن را در دشت با آسودگی طی کردند و به مواضع دشمن یورش بردند.^(۳۳)

اقدامات سیاسی و تبلیغاتی عراق پس از شکست در عملیات

چند ساعت پس از اجرای عملیات مسلم بن عقیل، عراق در یک حرکت شتاب‌زده، اقدامات سیاسی و تبلیغاتی خود را آغاز کرد.

در نخستین روز عملیات، سعدون حمادی وزیر

صدام حسین با حضور در یکی از قرارگاه‌های منطقه‌ی عملیاتی ارتش عراق در این منطقه خطاب به فرماندهان عملیاتی گفت: «آبرو و حیثیت عراق به خطر افتاده است، شما به هر نحوی که است باید ارتفاعات و مواضع از دست رفته را به دست آورید.»

عراق خواسته است که از آخرین رخدادهای جنگ ایران و عراق، برای اطلاع نمایندگان دائم و ادواری شورای امنیت گزارش تهیه کند.^(۳۶)

سه روز پس از این درخواست، شورای امنیت سازمان ملل متحد تشکیل جلسه داد. در این جلسه محمد بوستا وزیر امور خارجهی مغرب، به نمایندگی از کشورهای عربی سخنرانی کرد. وی با جانب‌داری از عراق و صلح طلب خواندن این کشور، خواستار ادامه‌ی فعالیت هیئت‌های صلح و هم‌کاری ایران با آن‌ها شد.^(۳۷) سعدون حمادی وزیر خارجه‌ی عراق نیز، که شخصاً به جای نماینده‌ی دائمی عراق در سازمان ملل متحد در این نشست شرکت کرده بود، از شورای امنیت خواست که تصمیمات مؤثرتری درباره‌ی ایران اتخاذ کند. شورا پس از استماع صحبت‌های سخنرانان، وارد رأی‌گیری شد و قطع‌نامه ۵۲۲ را - که متن آن را نماینده‌ی اردن به عنوان رئیس ادواری شورای امنیت، تهیه کرده بود - تصویب کرد.

قطع‌نامه ۵۲۲ در ۷ بند و بدون توجه به شناسایی کشور متجاوز و جبران خسارت‌های وارد شده به کشور مورد تجاوز تنظیم شده بود. شورای امنیت در این قطع‌نامه ضمن استقبال از موضع عراق در پذیرش قطع‌نامه‌ی قبلی این شورا (قطع‌نامه ۵۱۴ در تیر ۱۳۶۱)، خواستار از سرگیری فعالیت میانجی‌گران بین‌المللی شده بود.^(۳۸)

بلافاصله وزارت امور خارجه‌ی ایران با انتشار بیانیه‌ی بی‌تصویب این قطع‌نامه اعتراض کرد. در این بیانیه با اشاره به حمایت علنی و همراهی همه جانبه‌ی کشور اردن با عراق در طول جنگ، رئیس شورای امنیت (نماینده‌ی اردن که مسئول تنظیم قطع‌نامه بود) فاقد صلاحیت لازم برای بررسی این موضوع اعلام شده بود و در ادامه‌ی آن درخواست ایران برای شناسایی و محکومیت متجاوز و جبران خسارت‌های وارد شده به ایران مورد تأکید قرار

خارجه‌ی عراق با رؤسای هیئت نمایندگی کشورهای عضو دائم شورای امنیت (امریکا، انگلیس، چین، شوروری و فرانسه) به طور جداگانه دیدار کرد. به گزارش رادیو صوت الجماهیر، وزیر خارجه‌ی عراق در این دیدارها ضمن بحث درباره‌ی خطرهای ادامه‌ی عملیات ایران، خواستار تشکیل جلسه‌ی فوق‌العاده‌ی شورای امنیت و موضع‌گیری این شورا برای رسیدگی به موضوع حمله‌ی ایران به عراق شده است.^(۳۹)

بی‌بی‌سی این‌گونه اقدامات عراق را بهره‌برداری سیاسی این کشور از وضع موجود دانست و اعلام کرد: به نظر می‌رسد درخواست عراق از سازمان

ملل چندان برای کمک در روز گرفتاری نبوده است، بلکه کوشش‌هایی است که عراق به منظور بهره‌برداری سیاسی از حمله‌ی ایران انجام می‌دهد. صدام حسین به خوبی احساس می‌کند که از قطع‌نامه‌ی کنفرانس فاس می‌توان نتیجه‌ی مثبت گرفت. وی اخیراً گفته بود که در کنفرانس فاس به او اطمینان زیادی داده شده است که اگر نیروهای ایرانی از مرزهای

عراق عبور کنند کشورهای عربی از نظر نظامی، اقتصادی و سیاسی هم‌دوش عراق خواهند ایستاد.^(۴۰) نماینده‌ی دائم عراق در سازمان ملل متحد نیز در خواست کشورش مبنی بر تشکیل اجلاس فوق‌العاده‌ی شورای امنیت برای بررسی جنگ ایران و عراق را، تقدیم رئیس دوره‌ی شورای امنیت سازمان ملل کرد و چند ساعت پس از آن، خبرگزاری فرانسه اعلام کرد که رئیس دوره‌ی شورای امنیت - که سفیر دائم اردن در سازمان ملل متحد است - با درخواست هیئت نمایندگی عراق موافقت کرده و از نماینده‌ی

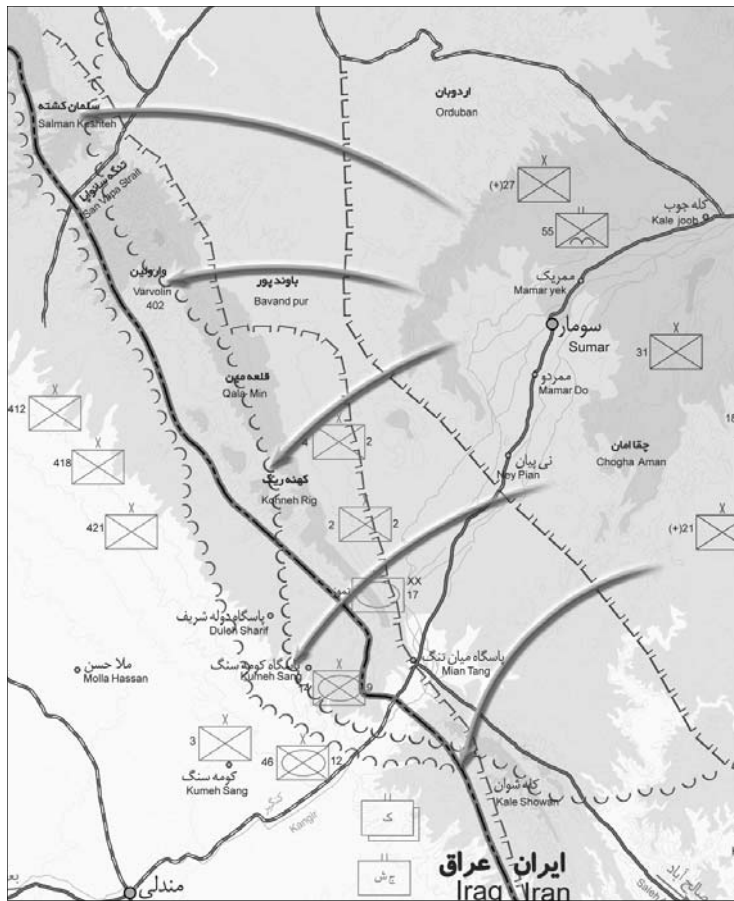
یاسودا خبرنگار خبرگزاری کیودو: «من توانستم به خوبی شهر مندلی را مشاهده کنم. من درگیری شدیدی را بین نیروهای ایرانی و عراقی مشاهده کردم، ولی شلیکی از جانب توپخانه‌های ایران به روی شهر مندلی مشاهده نکردم.»

تجاوز عراق به ایران یا پرداخت خسارت به طرف آسیب‌دیده در خواست آتش‌بس و عقب‌نشینی به مرزهای بین‌المللی و خودداری کشورها از اجرای عملیات نظامی مطرح شده بود. این قطع‌نامه نیز که موارد مشابهی با قطع‌نامه‌ی شورای امنیت داشت، مورد اعتراض نماینده‌ی ایران در سازمان ملل متحد قرار گرفت.^(۴۱)

خویش‌داری ایران

با وجود استقرار نیروهای ایرانی در ارتفاعات مرزی و تسلط دید و تیر آنها بر شهر مندلی و امکان گلوله‌باران این شهر، سیاست کلی نظامی ایران مبنی بر عدم حمله به مناطق شهری، سبب شد تا

گرفته بود.^(۳۹) رجایی خراسانی نماینده‌ی دائمی ایران در سازمان ملل متحد، نیز در بیانیه‌ی اعلام کرد که شرط ایران برای شرکت در جلسات شورای امنیت و همکاری با این نهاد، محکوم کردن متجاوز، پرداخت خسارت به ایران و بازگرداندن افراد تبعید شده از ایران به عراق است. وی همچنین در مصاحبه‌ی ضمنی برشمردن اغماض‌های متعدد شورای امنیت در برابر تجاوزات عراق به ایران و با اشاره به این که عملیات نظامی ایران برای بیرون راندن اشغال‌گران بوده است، به تصویب این قطع‌نامه اعتراض و اعلام کرد که شورای امنیت نتوانسته است از عهده‌ی اجرای وظایفی که منشور سازمان ملل متحد به آن شورا واگذار کرده است، برآید. وی اضافه کرد:

نقشه عملیات مسلم ابن عقیل^(۴۰)

هنگامی که عراق با تجاوز سراسری به ایران ۲۰ شهر اشغال خود در آورد و نظامیان عراقی اماکن مسکونی، مدارس، بیمارستان‌ها، مساجد و ... را زیر آتش گلوله‌های خود قرار دادند و ۲ میلیون نفر از ایرانی‌ها را آواره کردند، شورای امنیت هیچ گاه اقدامی علیه کشور متجاوز انجام نداد و سکوت کرد.^(۴۰)

مجمع عمومی سازمان ملل متحد نیز به درخواست عراق تشکیل جلسه داد و با پیشنهاد ۱۳ کشور عربی از جمله عربستان، اردن، بحرین، کویت، امارات متحده‌ی عربی و ... با ۱۱۹ رأی مثبت و ۱۵ رأی ممتنع و یک رأی مخالف قطع‌نامه‌ی را تصویب کرد که در آن بدون اشاره به

مراکش گردهم آمده بودند. یکی از برنامه‌های اصلی این اجلاس - که صدام حسین نیز در آن حضور داشت - تحکیم روابط کشورهای عضو با عراق و اعلام حمایت اعراب از حکومت این کشور بود. در بندهای ۱ و ۲ بیانیه‌ی پایانی این نشست نیز، سران اعراب ضمن قدردانی از عراق به دلیل هم‌کاری با سازمان‌های بین‌المللی برای خاتمه دادن به جنگ، ایران را به استفاده از ماده ۶ منشور اتحادیه‌ی عرب تهدید کردند؛ براساس این ماده در صورتی که به یک کشور عربی حمله شود، این حمله علیه همه‌ی کشورهای عربی تلقی می‌شود و کشورهای عضو اتحادیه ملزم به حمایت از آن کشور هستند.*

پس از اجرای عملیات مسلم بن عقیل، حدود ۳۰ کیلومتر مربع از خاک عراق در جبهه‌ی میانی (دوله شریف و کومه شریف) به تصرف ایران در آمد، اما کشورهای عربی به رغم بیانیه‌های تند و تحرکات دیپلماتیک و موضع‌گیری‌های سریع و صریح، اقدام عملی چشمگیری در حمایت عراق - فراتر از اقدامات گذشته‌شان - انجام ندادند. مسئولان سودان هم که با اعلام اعزام نیرو به عراق، هیاهوی تبلیغاتی فراوانی را به راه انداخته بودند به دلیل مشکلات فراوان داخلی به بهانه‌ی کمک به فعالیت‌های دبیر کل سازمان ملل و میانجی‌گران صلح، از این اقدام سر باز زدند.

در ادامه بخش‌هایی از مطالب منتشر شده در خصوص اعلام حمایت سران عرب از عراق آمده است:

۱۳۶۱/۷/۹: در اولین روز عملیات "حسین" شاه اردن، "فهد" شاه عربستان و "علی عبدالله صالح" رئیس جمهور یمن شمالی، تلفنی با صدام حسین گفت و گو و حمایت خود را از آن کشور اعلام کردند.^(۴۵)

۱۳۶۱/۷/۱۱: دولت اردن برای بررسی اوضاع

توپ‌خانه‌های خودی از هدف قرار دادن مندلی، که عقبه‌ی اصلی نیروهای دشمن در این عملیات به حساب می‌آمد، خودداری کنند.

بخش‌هایی از گزارش‌های خبرنگاران خارجی درباره‌ی امتناع ایران از حمله‌ی توپ‌خانه‌یی به شهر مندلی چنین است: تانیوگ خبرگزاری رسمی یوگسلاوی، اعلام کرد: «در شهر مرزی مندلی نشانی از جنگ نیست و اثری از برخورد گلوله‌های توپ به چشم نمی‌خورد، اکثر مغازه‌ها باز است، سربازان بسیاری در خیابان‌ها و مغازه‌ها در رفت و آمد هستند.»^(۴۲)

یاسودا خبرنگار خبرگزاری کیودو گفت: «من توانستم به خوبی شهر مندلی را مشاهده کنم. من درگیری شدیدی را بین نیروهای ایرانی و عراقی مشاهده کردم، ولی شلیکی از جانب توپ‌خانه‌های ایران به روی شهر مندلی - که در چند کیلومتری [آن‌ها] قرار داشت - مشاهده نکردم.»^(۴۳)

خبرنگار خبرگزاری ژاپنی ان.اچ.ک گزارش داد: «من

از روی ارتفاعات، شهر مندلی را دیدم، سربازان ایرانی در شرایط سختی می‌جنگیدند، ولی ندیدم که ایرانی‌ها مندلی را هدف قرار دهند.»

خبرنگار خبرگزاری چین هم اعلام کرد: «شهر مندلی در چند کیلومتری ما بود در حالی که ندیدم ایرانی‌ها گلوله‌یی به آن شهر پرتاب کنند.»^(۴۴)

عملیات مسلم بن عقیل و واکنش کشورهای عربی

رزمندگان اسلام زمانی عملیات مسلم بن عقیل را اجرا کردند که حدود سه هفته قبل (۱۵ شهریور ۱۳۶۱)، سران کشورهای عضو اتحادیه‌ی عرب در شهر فاس

صدام حسین پس از ۳ روز حضور در منطقه‌ی عملیاتی، با درک واقعیت‌های صحنه‌ی نبرد و ناامیدی از توان نیروهای عراقی در باز پس‌گیری مناطق از دست داده، به بغداد بازگشت

* منشور ۶ اساس‌نامه‌ی اتحادیه‌ی عرب هیچ‌گاه در جنگ ایران و عراق مورد استفاده قرار نگرفت، حتی زمانی که نیروهای ایرانی در عملیات والفجر ۸ با عبور از رودخانه اروند، شهر فاو را تصرف کردند یا در عملیات والفجر ۱۰ شهر و منطقه‌ی حلبچه به دست نیروهای ایرانی افتاد.

فهرست منابع

۱. سند شماره ۰۱۳۹/۱ رد مرکز اسناد و تحقیقات دفاع مقدس: دفترچه ثبت جنگ راوی قرارگاه ظفر در عملیات مسلم بن عقیل (امیر رزاق زاده)، ۱۳۶۱/۷/۵، صص. ۱۳۶-۱۳۹.
۲. سند شماره ۶۷ رگ مرکز اسناد و تحقیقات دفاع مقدس: گزارش راوی قرارگاه ظفر در عملیات مسلم بن عقیل، (امیر رزاق زاده)، ۱۳۶۱/۸/۲۴، صص. ۴-۹؛ و- سند شماره ۳۶۵۲۹ مرکز اسناد و تحقیقات دفاع مقدس: گزارش عملیات مسلم بن عقیل، سند تک برگی. ۳. مأخذ ۱.
۴. درودیان، محمد، خرمشهر تا وفا، تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ، چاپ ششم، ۱۳۷۸، صص. ۳۸-۳۴.
۵. سند شماره ۶۷، مرکز اسناد و تحقیقات دفاع مقدس: گزارش راوی قرارگاه ظفر، عملیات مسلم بن عقیل، راوی: امیر رزاق زاده، ۱۳۶۱/۸/۲۴، صص. ۲۵-۲۲.
۶. سند شماره ۰۱۷۱۳۵، مرکز اسناد و تحقیقات دفاع مقدس: گزارش عملیات، اطلاعات عملیات، تیپ عاشورا، ۱۳۶۱/۷/۹، صص. ۲-۱؛ و- مأخذ ۵، صص. ۵۷-۵۸ و ۶۳-۶۵.
۷. مأخذ ۵، صص. ۴۳؛ و- سند شماره ۷۱ رگ مرکز اسناد و تحقیقات دفاع مقدس: گزارش راوی تیپ ۲۷ حضرت رسول (ص) در عملیات مسلم بن عقیل، (ایزدی، الماس خاله و شهرابی) ۱۳۶۱/۸/۲۴، صص. ۱۷.
۸. مأخذ ۵، صص. ۴۸-۴۷؛ و- سند شماره ۷۰ رگ مرکز اسناد و تحقیقات دفاع مقدس: گزارش راوی تیپ ۳۱ عاشورا در عملیات مسلم بن عقیل، (شهید تقی رضوانی)، ۱۳۶۱/۸/۲۴، صص. ۲؛ و- سند شماره ۰۳۲۰۸۷ مرکز اسناد و تحقیقات دفاع مقدس: گزارش عملیات مسلم بن عقیل، از شنود قرارگاه کربلا (سپاه) ۱۳۶۱/۷/۱۴، صص. ۲-۱.
۹. مأخذ ۵، صص. ۴۹-۴۷؛ و مأخذ ۷، بخش دوم، صص. ۱۳-؛ و مأخذ ۸، بخش سوم.
۱۰. مأخذ ۵، صص. ۴۹؛ - و مأخذ ۸، بخش سوم.
۱۱. مأخذ ۷، بخش دوم، صص. ۱۸-۱۷؛ و- سند شماره ۱۳۹/۲ رد مرکز اسناد و تحقیقات دفاع مقدس: دفترچه راوی قرارگاه ظفر در عملیات مسلم بن عقیل، (امیر رزاق زاده)، ۱۳۶۱/۷/۲۹، صص. ۲۴۰؛ و- مأخذ ۵، صص. ۵۰.

جنگ ایران و عراق و اعلام موضع خود، جلسه فوق العاده تشکیل داد. حسین شاه اردن، در این جلسه گفت: دفاع از خاک عراق در حکم دفاع از خاک اردن است و کشور اردن و همه کشورهای عرب در بوتهی آزمایش قرار گرفته اند تا در اجرای قطع نامه های کنفرانس فاس صداقت خود را در حمایت از عراق ثابت کنند.^(۴۶)

۱۳۶۱/۷/۱۱: خبرگزاری رسمی سودان اعلام کرد: جعفر نمیری رئیس جمهور و وزیر دفاع سودان، با فرماندهان عالی نظامی جلسه اضطراری تشکیل داد تا دربارهی چگونگی اعزام سرباز و ارسال اسلحه به عراق به بحث بپردازند.^(۴۷)

۱۳۶۱/۷/۱۱: دفتر پادشاهی عربستان سعودی در بیانیه یی ایران را به پذیرش پیشنهادهای عراق فراخواند و خواستار توقف جنگ شد.^(۴۸)

۱۳۶۱/۷/۱۱: رادیو ریاض که در واقع سخن گوی رسمی حاکمان عربستان سعودی است، ضمن فرا خواندن کشورهای عربی به حمایت از عراق، ایران را به رویارو شدن با کشورهای عربی تهدید کرد.^(۴۹)

۱۳۶۱/۷/۱۲: ملک حسین پادشاه اردن و فرمانده نیروهای مسلح این کشور، در یک اقدام غیر منتظره برای دیدار با صدام حسین و مسئولان نظامی عراق وارد بغداد شد. بی بی سی پیش بینی کرد که ملک حسین قصد دارد سربازان اردنی را برای نبرد با ایرانی ها به عراق اعزام کند.^(۵۰)

* در حال حاضر عربستان سعودی درآمد حاصل از فروش روزانه ۱۳۰ هزار بشکه نفت را در اختیار عراق قرار می دهد.

۱۲. مأخذ ۵، ص ۴۲-۴۱ و ۴۹.
۱۳. مأخذ ۵، ص ۵۶.
۱۴. سند شماره ۰۱۷۱۲۸ مرکز اسناد و تحقیقات دفاع مقدس: گزارش نوبه‌ای اطلاعات و عملیات قرارگاه کربلا (سپاه)، شماره ۱۱۴، ۱۳۶۱/۷/۹، ص ۴؛ و- روزنامه‌ی کیهان، ۱۳۶۱/۷/۱۰، ص ۳، باختران؛ و- ارتباطات روابط عمومی ستاد مرکزی سپاه پاسداران، خبرنامه، نشریه شماره ۳۵۵، ۱۳۶۱/۷/۱۲، ص ۳-۴.
۱۵. مأخذ ۵، ص ۵۶-۵۵.
۱۶. مأخذ ۵، ص ۵۱-۵۰؛ و مأخذ ۸، بخش دوم، ص ۳.
۱۷. مأخذ ۵، ص ۵۸-۵۷ و ۵۰؛ و- سند شماره ۰۱۷۲۲۱ مرکز اسناد و تحقیقات دفاع مقدس: بولتن اطلاعات هفتگی، شماره ۳۹، ستاد مرکز سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، طرح و برنامه عملیات-اطلاعات عملیات، ۱۳۶۱/۷/۱۹، ص ۳؛ و- روزنامه اطلاعات، ۱۱-۷-۱۳۶۱، ص ۱۵، قرارگاه نجف، خبرگزاری جمهوری اسلامی؛ و- خبرگزاری جمهوری اسلامی، "گزارش لحظه به لحظه‌ی عملیات مسلم بن عقیل و بازتاب جهانی آن"، نشریه شماره ۲، ۱۳۶۱/۷/۱۱، ص ۱، قرارگاه نجف، خبرگزاری جمهوری اسلامی، ۱۳۶۱/۷/۱۰ و ص ۳، اسلام آباد، خبرگزاری جمهوری اسلامی، ۱۳۶۱/۷/۱۰.
۱۸. مأخذ ۵، ص ۵۰؛ و- مأخذ ۱۱، بخش دوم، ص ۲۴۵؛ و- مأخذ ۱۷ بخش چهارم؛ و- مأخذ ۱۷، بخش دوم.
۱۹. مأخذ ۱۷، بخش چهارم، ص ۳۱، خبرگزاری جمهوری اسلامی به نقل از خبرگزاری فرانسه از منامه، ۱۳۶۱/۷/۱۰، به نقل از خبرگزاری عراق.
۲۰. سند شماره ۹۶۶۰۶ مرکز اسناد و تحقیقات دفاع مقدس: گزارش عملیات سلمان کشته، راوی: صمدزاده (مسئول اطلاعات عملیات)، ۱۳۶۱/۷/۱۲؛ و- مأخذ ۸، بخش دوم، ص ۷-۴؛ و- مأخذ ۵، ۵۳-۵۱.
۲۱. مأخذ ۷، بخش دوم، ص ۱۹-۱۸؛ و- سند شماره ۰۹۶۳۲۵ مرکز اسناد و تحقیقات دفاع مقدس: گزارش نوبه‌ای شماره ۱۱، واحد اطلاعاتی سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، ۱۳۶۱/۷/۱۲.
۲۲. مأخذ ۱۱، بخش دوم، ص ۲۶۴-۲۵۸؛ و- سند شماره ۰۵۴۲۷۹ مرکز اسناد و تحقیقات دفاع مقدس: از فرماندهی منطقه ۷ به فرماندهی کل سپاه، ۱۳۶۱/۷/۱۲، سند تک برگ؛ و- روزنامه‌ی کیهان، ۱۳۶۱/۷/۱۳۶، ص ۲، باختران، خبرنگار کیهان از سومار به نقل از منابع آگاه در ستاد عملیات غرب؛ و- سند شماره ۹۶۳۲۵ مرکز اسناد و تحقیقات دفاع مقدس: گزارش نوبه‌ای عملیات شماره ۱۱، قرارگاه عملیاتی ظفر- رکن ۳، ۱۳۶۱/۷/۱۲، ص ۳-۱.
۲۳. سند شماره ۰۳۲۰۷۸ مرکز اسناد و تحقیقات دفاع مقدس: گزارش لحظه به لحظه عملیات مسلم بن عقیل، ۱۳۶۱/۷/۱۲، ص ۶-۵؛ و- مأخذ ۲۲، بخش چهارم.
۲۴. خبرگزاری جمهوری اسلامی، "گزارش لحظه به لحظه عملیات مسلم بن عقیل و بازتاب جهانی آن"، نشریه شماره ۶، ۱۳۶۱/۷/۱۵، ص ۶، قرارگاه نجف، خبرگزاری جمهوری اسلامی، ۱۳۶۱/۷/۱۴؛ و- روزنامه‌ی کیهان، ۱۳۶۱/۷/۱۵، ص ۳، باختران، خبرنگار کیهان؛ و- سند شماره ۰۷۳۶۸۳ مرکز اسناد و تحقیقات دفاع مقدس: از قرارگاه عملیات ظفر- رکن ۳ به فرماندهی قرارگاه نجف - رکن ۳، ۱۳۶۱/۷/۱۳، سند تک برگ.
۲۵. خبرگزاری جمهوری اسلامی، گزارش‌های ویژه، نشریه شماره ۲۰۱، ۱۳۶۱/۷/۱۵، ص ۲-۱، تهران - خبرگزاری جمهوری اسلامی به نقل از بخش عربی رادیو صوت الجماهیر، ۱۳۶۱/۷/۱۴، به نقل از اطلاعیه‌های نظامی شماره ۸۶۳ و ۸۶۴ ستاد فرماندهی کل ارتش عراق.
۲۶. همان، صص ۱۴-۱۲، رادیو امریکا، ۱۳۶۱/۷/۱۴، به نقل از نیویورک تایمز به نقل از مفسر امور نظامی و منابع اطلاعاتی.
۲۶. سند شماره ۱۳۹ مرکز اسناد و تحقیقات دفاع مقدس: دفتر راوی قرارگاه ظفر، عملیات مسلم بن عقیل، ۱۳۶۱/۷/۲۹، ص ۲۸۰-۲۷۹.
۲۷. روزنامه کیهان، ۱۳۶۱/۷/۱۷، ص ۱۰ مکرر، به نقل از ستاد مشترک ارتش جمهوری اسلامی؛ و- سند شماره ۳۳۲۹۹۲ مرکز اسناد دفاع مقدس: گزارش اطلاعات و عملیات مسلم بن عقیل، (لشکر ظفر-۱)، ۱۳۶۱/۷/۱۷، ص ۲؛ و- روزنامه‌ی اطلاعات، ۱۳۶۱/۷/۱۷، ص ۱۵، به نقل از خبرنگار سرویس نظامی اطلاعات.

۲۸. سند شماره ۰۱۷۳۰۱ مرکز اسناد و تحقیقات دفاع مقدس: از ستاد مرکزی سپاه - طرح و برنامه عملیات به دفتر سیاسی، بولتن شماره ۴، ۱۳۶۱/۷/۲۶؛ و - ص ۲؛ و - سند شماره ۱۱۳۱۲۸ مرکز فرماندهی سپاه به فرمانده کل، ۱۳۶۱/۷/۲۶؛ و - مأخذ ۱۷، بخش دوم؛ و - سند شماره ۳۳۲۹۵۴۰ مرکز اسناد و تحقیقات دفاع مقدس: قرارگاه عملیاتی ظفر، رکن ۲، ۱۳۶۱/۷/۲۰، ص ۲.
۲۹. مأخذ ۵، ص ۶۱-۵۹.
۳۰. حسن دری، کرمانشاه در جنگ، اطلس راهنما - ۷، تهران: مرکز اسناد و مطالعات و تحقیقات جنگ، ۱۳۸۴، ص ۱۲۷.
۳۱. مأخذ ۱۱، بخش دوم، ۳۲۱.
۳۲. مأخذ ۵، ص ۳۱-۳۰.
۳۳. مأخذ ۵، ص ۶۶-۴۴.
۳۴. مأخذ ۱۷، بخش دوم، ص ۴، تهران، خبرگزاری جمهوری اسلامی، ۱۳۶۱/۷/۱۰، به نقل از رادیو صوت الجماهیر، ۱۳۶۱/۷/۹؛ و - U.N. Year Book, ۱۹۸۲, ۳۵۸.p
۳۵. واحد مرکزی خبر صدا و سیما جمهوری اسلامی، بولتن رادیوهای بیگانه، ۱۳۶۱/۷/۱۲، صص ۱۷/۱۵، رادیو بی بی سی، لندن، ۱۳۶۱/۷/۱۲، به نقل از مفسر بی بی سی.
۳۶. روزنامه‌ی اطلاعات، ۱۳۶۱/۷/۱۰، ص ۳، سازمان ملل متحد، خبرگزاری فرانسه.
۳۷. خبرگزاری جمهوری اسلامی، "گزارش لحظه به لحظه عملیات مسلم بن عقیل و بازتاب جهانی آن"، نشریه شماره ۵، ۱۳۶۱/۷/۱۴، ص ۷-۸، خبرگزاری جمهوری اسلامی به نقل از خبرگزاری فرانسه از نیویورک، ۱۳۶۱/۷/۱۳، به نقل از وزیر امور خارجه پادشاهی مراکش؛ و - U.N. Year Book, ۱۹۸۲, ۳۵۸.p
۳۸. هادی نخعی، محمد حسین، حسین یکتا و یحیی فوزی، سازمان‌های بین‌المللی و جنگ ایران و عراق، تهران: دانشکده فرماندهی و ستاد سپاه - معاونت تحقیق و پژوهش، ۱۳۷۴، صص ۹۳-۹۲؛ و - U.N. Year Book, ۱۹۸۲, ۸۵.p
۳۹. روزنامه‌ی اطلاعات، ۱۳۶۱/۷/۱۳، ص ۳، به نقل از اطلاعیه وزارت امور خارجه جمهوری اسلامی.
۴۰. مأخذ ۲۴، بخش دوم، ص ۹.
۴۱. محمد حسین جمشیدی و حسین یکتا و هادی نخعی و یحیی فوزی، سازمان‌های بین‌المللی و جنگ ایران و عراق، تهران: دانشکده فرماندهی و ستاد سپاه - معاونت تحقیق و پژوهش، ۱۳۷۴، صص ۱۰۸-۱۰۷؛ و - نشرین مصفا و دیگران؛ تجاوز عراق به ایران و موضع گیری سازمان ملل متحد، تهران: مرکز مطالعات عالی بین‌المللی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، چاپ اول، تیرماه ۱۳۶۶، ص ۱۲۶.
۴۲. دفتر سیاسی سپاه، رویدادها و تحلیل، نشریه شماره ۴۶، ۱۳۶۱/۸/۱۱، ص ۲۳، به نقل از خبرنگار خبرگزاری یوگسلاوی.
۴۳. رونامه‌ی اطلاعات، ۱۳۶۱/۷/۱۵، ص ۲، خبرگزاری جمهوری اسلامی به نقل از خبرگزاری‌ها و رسانه‌های گروهی خارجه از منطقه عملیات.
۴۴. همان.
۴۵. واحد مرکزی خبر صدا و سیما جمهوری اسلامی، بولتن رادیوهای بیگانه، ۱۳۶۱/۷/۱۰، صص ۲۰-۱۹، رادیو اسرائیل، ۱۳۶۱/۷/۱۰، به نقل از رادیو صنعا.
۴۶. خبرگزاری جمهوری اسلامی، "گزارش لحظه به لحظه عملیات مسلم بن عقیل و بازتاب جهانی آن" و نشریه شماره ۳، ۱۳۶۱/۷/۱۲، ص ۱۴، خبرگزاری جمهوری اسلامی، خبرگزاری فرانسه از امان، ۱۳۶۱/۷/۱۱؛ و - رونامه‌ی کیهان، ۱۳۶۱/۷/۱۲، ص ۱۶، خارطوم، رویتر، خبرگزاری رسمی سودان، ۱۳۶۱/۷/۱۱.
۴۸. واحد مرکز خبر صدا و سیما جمهوری اسلامی، بولتن رادیوهای بیگانه، ۱۳۶۱/۷/۱۱، صص ۴-۳، رادیو ریاض، ۱۳۶۱/۷/۱۱.
۴۹. مأخذ ۴۶، ص ۱۱-۱۰، خبرگزاری جمهوری اسلامی به نقل از آسوشیتدپرس از جده، ۱۳۶۱/۷/۱۱، به نقل از رادیو دولت عربستان.
۵۰. مأخذ ۲۲، بخش سوم، ص ۲۴، به نقل از رادیو رژیم صهیونیستی؛ و - مأخذ ۳۹، ص ۲۰، به گزارش خبرگزاری‌ها.